

Önéletrajz és regény Márai életművében

(II. rész)

Három alapvető ismérvét tudja Márai annak a városi kultúrának, amelyet magáénak tekint: idegen tőle a misztika, lehetővé teszi kézművesi készségek kialakulását, és szellemi közéletet teremt. A magányos lángeleme kultusza teljesen idegen Máraitól, mint ahogyan műveletlen alkotót sem tud elképzelni. A romantikától egy világ választja el. Az egyéniséget kevésnek tartja ahhoz, hogy jelentős alkotást hozzon létre, ezért fontos számára az örökség. Kosztolányit s Krúdyt olyan mesternek véli, akitől a magyar írónak tanulnia kell, s még az Újvilágban, öregemberként is kötelességének érzi, hogy kis írókat is olvasson, mert inkább hisz irodalomban, szerves folyamatban, mint egyedi alkotásokban, meggyőződése, hogy a hagyomány előfeltétel a gondolkodáshoz és az alkotáshoz, „a tradíció erőforrás, — az emberi agy, mely egy régi kultúra tárolt reflexeit őrzi, bensőségesen tud gondolkodni.” (Napló [1968—1975]. i. k. 33. o.) Félreértés lenne azt gondolni, hogy e fölfogás a múlt tiszteletével egyértelmű, ellenkezőleg: az ő szemléletének éppen az a lényege, hogy vitakozni igazában csak azzal lehet, ami a sajátunk, a kultúrának szükségszerű előfeltétele az állandó önértelmezés, sőt önmegtágadás, hiszen az önirónia az egyetlen irónia, melynek hitele van. „Minél régiebb egy kultúrkör, annál több az emlék, melyekkel az, aki beleszületett egy kultúrkörbe, állandóan vitába száll.” (Napló [1958—1967]. 2. kiadás, München, 1977. 65. o.) Ezért van szükség a múlt szüntelen újraértelmezésére, s emiatt játszanak központi szerepet Márai munkásságában az önéletrajzi műfajok, a vallomás, az esszé, az útibeszámoló s a napló.

A lassan fejlődő városi kultúra felsőbbrendűségéről korábban idézett szavakat könnyű olyan eszménnyel azonosítani, mely a magas kultúrát a parasztság örökségéből levezető fölfogás ellen irányul. Noha ezt hiba lenne teljesen tagadni, Márai célpontja mégsem elsősorban a népi írók szemlélete volt. Bizonyítani lehet, hogy a paraszti hagyományt is az európai kultúra lényeges részének tekintette, függetlenül attól, hogy mivel meggyőződése szerint valaki csakis azt nevezheti hagyománynak, amit belülről ismer, ez az örökség kívül esett tájékozódási körén. Jelzésként talán elég *Naplójának* egyetlen mondatára hivatkozni: „Amikor ilyen régi parasztházat lebontanak, Európából pusztul el valami — inkább, mint amikor lebontanak egy díszes középületet.” (Napló [1968—1975]. 22. o.)

Nem annyira a népi írók, mint inkább az úrhatnám Magyarország értékrendjét tagadta, mikor polgári műveltségesszményről beszélt. 1943-ban „gyökeréig romlott” magyar középosztályról írt, mely nem tudja, hogy „a hivatal nem előjog, hanem szolgálat!”, s „melynek műveletlensége oly mély, mint a tenger.” (Napló [1943—1944]. 149., 132., 378. o.) Később sem lett elnézőbb, ami különösen feltűnő, ha figyelembe vesszük a visszacmlékező megváltozott távlatát, mely a két háború közötti Magyarország szellemi életét már előnyösebb színben tüntette föl. Ahhoz képest nem változott ítélete, ahogyan az *Egy polgár vallomásaiban* összegezte magyar érzelmű szász és magyar polgár elődeinek a dzsentrivel, sőt még a lateinerrel szemben is megfogalmazott ellenszenvét.

A kereskedő s az iparos utazik, innen a fölénye. Tág látókörű vándor, mert tisztában van a dolgok viszonylagosságával, ellentétben azzal, aki egy helyben marad. Hangsúlyozni kell, hogy e szembeállításban a kivándorló is az elmarasztalt félhez számít, hiszen másutt telepszik le, nem úgy, mint az utazó, aki időről időre visszatér. Márai 1948-ban, miután Lukács György és mások részéről támadás érte, arra a meggyőződésre jutott, hogy nincs helye egy nem polgári Magyarországnak, ám késő öregkoráig igyekezett távol tartani

magától a letelepedés gondolatát, és lesújtó véleményt fogalmazott meg a kinn élő magyarok gettó-szelleméről, a „megavasodott honfibu”, „megecetesedett honvágy”, „zaccos-zavaros indulatok, ellenszenvek” (Napló [1968—1975]. 291. o.) világáról, a hazai beidegződések és megosztottságok újratermelődéséről, vállalva a teljes elmagányosodást.

A *Napló*, mely alighanem ugyanúgy egyedülálló kifejezése a hazájától távol élő magyar gondolkozásmódjának, belső vívódásainak, nem védekező, de önromboló öniróniájának, mint ahogyan az *Egy polgár vallomásai* egy osztály értékrendjének legmaradandóbb megfogalmazása, teljes folytonosságot mutat a korábban írt önéletrajzi művekkel, amennyiben olyan utazó szemszögéből láttatja a világot, aki meg van győződve arról, hogy az idegen számára minden ország titokzatosnak tetszik. Minél mélyebb egy nép öröksége, annál inkább rejtvénytyszerűnek bizonyul az a kívülálló számára. Utazásra éppen azért van szükség, hogy meggyőződhessünk életmódok és magatartások különféleségéről, vagyis kénytelenek legyünk belátni, hogy saját beidegződéseink korántsem egyetemes érvényűek, s egyúttal azt is megértjük, hogy csakis egy helyen lehetünk otthon. A helyváltoztatás végül is ábránd, hiszen „a szabadság belső feltétel, a lélek képessége” (*Egy polgár vallomásai*, II. 193. o.), léleekben pedig nem lehet eltávozni, különösen írónak nem, akinek befelé kell tekinteni, mert egyébként kiszolgálni fog s nem szolgálni. Az *Egy polgár vallomásai* második kötete ilyesmit sugalmaz, azáltal, hogy előbb időben kanyarodik vissza — a harmadik kiadás 5. lapján 23, a 13-on 21, a 18-on 19, a 47-en 18, a 87-en 20, a 118—119-en 17 éves a visszaemlékező —, majd a kiinduló helyzethez visszatérően, azt beszéli el, miként hagyta ott a legalábbis részben német származású író a legelőkelőbb német lapnál aratott sikerei színhelyét, a szellemi kezdeményezésekben gazdag weimari Németországot, s hogyan tért vissza hazájába.

4. Nyelv

Megérkezése némileg Esti Kornéléra emlékeztet, már csak azért is, mert a kultúra titkát ő is hasonló módon keresi. A hazafiság számára „egy nyelv, melynek sorsát minden anyagi és szellemi következményeivel meg kell osztani” — írja több mint egy évtizeddel később, s ebben az állásfoglalásban kétségkívül bírálólat is rejlik más fölfogásokkal szemben: „Magyar az, — dobjuk végre a szemétre a sok híg elméletet, — akinek az anyanyelve magyar, s aki úgy érzi, azonos az anyanyelvvél”. (Európa elrablása, 137., 147. o.) Azért adja föl a németnyelvűséget és később, 1948 után azért nem próbál más nyelven fogalmazni, mert úgy véli, a nyelv a legtisztább értelemben vett hagyomány. Mindvégig Arany s Kosztolányi a példaképe, s tisztában van azzal, hogy nem ő ír, vagyis ha valamit sikerül kimondania, az mindig a nyelv érdeme.

Célja „olyan komoly, céhbeli mesterembség, ami több, mint minden alkalmi zseniség” (uo. 126. o.), s meggyőződése, hogy ezt csakis akkor érheti el, ha magyarul ír. *Naplójának* ez idő szerint legutóbbi kötetében így nyilatkozik: „hálás vagyok a sorsnak, hogy anyanyelvem a gyönyörű magyar, az egyetlen nyelv, amelyen mindent el tudok mondani, ami érthető és érthetetlen az életben. És hallgatni is csak magyarul tudok arról, ami számomra becses.” (Napló [1967—1983]. München, 1984—85. 27. o.)

Ennek az eszménynek a jegyében készültek legjobb művei, így a *Szindbád bazamegy*, melyben a magyar mondatnak bizonyos szempontból még Kosztolányit is felülmúló művészenek bizonyult, hamisítatlan eredetiséggel párosítva az ismétlést a mondat-főlépítés bonyolítottaságával, s egyúttal távoli világokat kapcsolva össze a hasonlatokban, és ugyanez a meggyőződés készítette arra, hogy autóbusz helyett még több évtizedes távollét után is társaskocsit írjon — Kosztolányira emlékeztetve olvasóját —, fiatalabb magyarországi írókat is korholjon, amiért nem ismerik pontosan „a szavak helyezési értékét”, (Napló [1968]. 75., 151. o.) és kíméletlenül nézzen szembe „a rettenettel”: „tudok-e még magyarul?” (Napló [1945—1857]. 2. kiadás, Washington, 1968. 172. o.)

Ha vannak művei, melyek föltehetően mulandóbb értékűnek bizonyulnak majd, fogyatékoságuk részben azzal magyarázható, hogy nem felelnek meg írójuk magas nyelvi eszményének. Hanyatlásról aligha lehet szó, hiszen Márai értékei eléggé egyenletesen oszlanak meg hosszú pályafutása különböző szakaszai között. 1945 után ő maga fölismerte az önismétlés és a modorosság veszélyét. „Sajnos, magamra is hatással voltam. Ezt a hatást mindenképpen le kell küzdeni” (Európa elrablása, 29. o.) — állapította meg, és talán nemcsak külföldre távozása, de e következtetése is hozzájárult ahhoz, hogy véget vessen a harmincas—negyvenes évek fordulójára jellemző túlzott termékenységnek.

A sokat írás önmagában nem hátrány, Máraiból azonban hiányzik a nagy termékeny alkotókra jellemző variálós képesség. A csonkig égett gyertya képe vagy az „Igazi” megjelölés például éppúgy megmerevedett formulaként ismétlődik több regényében, ahogyan Krúdynál a nő bajszának szerepeltetése vagy Jókainál az eszményi férfi leírásának megannyi összetevője. Egy tekintetben Márai regényei messze elmaradnak Kosztolányi e műfajban írott alkotásai mögött: legtöbbjükből hiányzik a gazdaságosság.

Elgondolkoztató, hogy e kifogást csakis regényeivel szemben lehet fölhozni. Önéletrajzi könyvei sosem regényszerűek, mindig vallomásosak. Nyelve kifejezetten monologikus, ezért folyamodik akkor is szívesen egyes számú első személyhez, ha regényt ír. Első regénye, a *Bébi vagy az első szerelem* (1928) napló, a majd ötven évvel későbbi *Erősítő* levél formájában készült, és aligha nagy túlzás azt állítani, hogy a kettő között írt regények is inkább melléktermékek, az önéletrajzi szövegekben fölvetett kérdések kidolgozásai, miqntsem az életmű gerincét alkotó művek. Márai igazi műfaja a vallomás — ezen a téren akár a század legjelentősebb magyar alkotójának is nevezhető. Regényeiben ugyanaz a tömörszerűség kísért, amely önéletrajzi műveinek oly sajátos időszemléletet ad. Egy-egy szakasz megformálása a regényekben is komoly művészre vall, de gyakran fenyeget az állóképszerűség, mert ritkán teremt olyan különböző értékrendeket és nyelveket, amelyek párbeszéde feszültséget rejt magában, és így lehetővé teszi a helyzet átalakulását másik helyzetté, mely elengedhetetlen a cselekmény szerves kibontakozásához. Az állóképszerűséget úgy próbálja álcázni, hogy kész formulákhoz folyamodik, s az a benyomásunk, hogy prózairodalmunk egyik legkiválóbb stilsztája olcsó hatásokra törekszik.

Példaként a *Vendégjáték Bolzanóban* (1940) című regényre hivatkoznék, mert e könyv egyaránt szemléletesen mutatja Márai erőnyeit s fogyatékoságait. Ha egy szóval kell jellemezni, talán a retorikus jelző illik a legjobban rá, rossz és jó értelemben egyaránt. Azért ebben a sorrendben, mert a rendkívüli szóbőség, a hasonlatok túlburjánzása főképp a regény első harmadában, az elnyújtott bevezetésben zavaró. Attól a pillanattól kezdve, hogy a velencei börtönből Bolzanóba szökött, negyvenéves Giacomónak eszébe jut öt évvel korábbi, sikertelen párbaja Párma grófjával Franciskáért, a retorika már értelmet kap. Annak idején a lány hiába várt Giacomóra, s férjhez ment az öreg grófhoz. Most ennyit ír Giacomónak: „Látnom kell téged.” A futárt elfogja a gróf, ő kézbesíti a levelet. Kimerítő szövegelemzést ad felesége „műalkotásáról”, majd szerződést ajánl: egy éjszakát Franciskával tölthet a férfi, azzal a föltétellel, hogy vendégjátékával ki is ábrándítja magából a nőt.

Látogatója távoztával Giacomo hatalmas önmegszólító magánbeszédbe fog, miközben női maskarába öltözik. Fiatal fiú álcában keresi föl a harmadik. Őt a bosszú vezeti. Célja az, hogy most már örökké elérhetetlen maradjon. Hajnalkor elhagyja a férfit, anélkül, hogy bármi is történt volna közöttük. Giacomo nem tart igényt a gróf jutalmára, és Bolzanóból távozta előtt levelet ír vetélytársának, arra kérvén, tudassa nejjével, hogy az Igazi addig él csak, amíg ismeretlen marad, s így voltaképp az ő akarata szerint alakultak az események. A gróf, Giacomo s Franciska magánbeszédei a legnemesebben szónokiasak, és a szinonimákban tobzódó nyelv kettős szerepet játszik: egyrészt a személyiség öntörvényűségét hivatott sugallni, másfelől eltakarja a lényegét, mely kifejezhetetlennek tűnik föl. Minél több a szó, annál hozzáférhetlenebb a jelentés. Ez a bonyolítás sem szüntetheti azonban meg a benyomást, hogy a regény végül is a ragyogó magánbeszédnek egymásutánja.

5. Önellentmondás

Azt mindazonáltal hiba lenne tagadni, hogy még a kevésbé sikerült, egyenetlen művek is önmagukon túli jelentőséget kapnak azáltal, hogy részei egy rendkívül egységes életműnek. A *Vendégjáték* hőse azért kényszerül mindenhol menekülni, mert semmiféle közösség törvényeihez nem tud alkalmazkodni. Ez a magatartás az önéletrajzi kötetek leggyakoribb témái közé tartozik, ami ismét megerősítheti azt a föltevést, hogy az író regényeit kell az önéletrajzi művek függvényeinek tekintenünk, nem pedig fordítva.

Márai „jellegzetesen polgári lázadónak” nevezi magát (Napló [1968–1975]. 45. o.), s ez az önmeghatározás ellentmondást rejt magában. Mivel soha nem tudta föloldani ezt az ellentmondást, és Goethe elvét vallotta, mely szerint „az embernek saját sorsát kell megélni”, „mert a Végtet nem tűri el, ha valaki természete ellen cselekszik” (Napnyugati örjárat, 51. o.), mindvégig vállalta azt a kettős tudatot, melynek korai megfogalmazása így szól: „szemléletemben, életmódomban, lelki magatartásomban polgár vagyok, s mindenütt hamarabb érzem otthon magam, mint polgárok között; anarchiában élek, melyet erkölcs-ellenek érzek, s nehezen bírom ezt az állapotot.” (Egy polgár vallomásai, I. 252. o.)

Az *Egy polgár vallomásai* két részének kapcsolata némileg az *Esti Kornél* kötetnek és a *Tengerszem* „Esti Kornél kalandjai” fölíratú szakaszának viszonyára emlékeztet, amennyiben az első kötet kitörésről, a második viszont az elszakadás hiábavalóságáról számol be. Noha idegen az alaptermészetétől a „Pflichtgefühl”, nem képes szabadulni tőle, másrészt viszont polgár léteire bármennyire is mélyen közösségi, szellemi emberként közösségellenes, a maga belső törvényei szerint él, mindig vendég a közösségben, örök menekülő. Gyerekkövel a cselédek érezte rokonainak, azért lett újságíró, hogy kilépjön osztályából, 1947-ben azt írta a földreformról, hogy „a magyar nép életének ez a legnagyobb eseménye”, (Napló [1945–1957]. 4., 6. o.) sőt végleges kivándorlása után még Marxot is védelmébe vette, elismeréssel adózott neki azért, ahogyan az elidegenedést elemezte, s így érvelt: „Száz év előtt feltehetően én is vörös zászlóval menetelek a Bond Streeten és üvöltve követelem, hogy végezni kell a gyalázatos rendszerrel, amely állati sorban tart dolgozó embereket.” (Napló [1968–1975]. 149. o.) Álláspontja nem változott az évek során: ironiával szemlélte, művészetellenesnek, sőt hanyatlónak vélte a polgárt s a tőkés gazdálkodást, de mindig visszatért a liberalizmus és a szabad vállalkozás eszményéhez.

Hasonló kettősség vehető észre abban, ahogy magyarság és európaiság viszonyát látta. „Nemzeti nyelven az emberiségnek írni... Ez az irodalom” — jelentette ki 1982-ben (Napló [1976–1983]. 153. o.), ám semmi okunk sincs, hogy mást lássunk e nyilatkozatban, mint föloldhatatlan ellentmondás vállalását. Mélyen hitt a világirodalom létében, azért is olvasott rengeteget, hogy ne váljék térben s időben vidékiessé, tájékozódása még történész és elméleti irodalmár kortársaira is kiterjedt, Braudeltől Northrop Frye-ig, de nem bízott a fordíthatóságban — e tekintetben is hű maradt Kosztolányi elveihez.

Fiatalkorában céltalan vándorként kelt útra, de hamarosan belátta, hogy lélekben nem lehet elutazni. A harmincas években még azért látogatott Nyugat-Európába, mert Hitler s Mussolini világának ellenszerét, az értelem s a civilizáció önfegyelmező erejét kereste ott, a második világháború után azonban már nem hozott haza onnan mást, mint „növekvő szolidaritást rongyosságunk iránt.” (Európa elrablása, 152. o.) Az, hogy nem sokkal e nyilatkozata után végleg elhagyta Magyarországot, nem igazán meglepő, hiszen a polgárral szemben fölhozott érvei ellenére sem tudott elképzelni jobb társadalmi berendezkedést a polgárinál, és a korábbiakhoz hasonlóan 1948-ban sem változtatott elvein a politikai helyzet hatására.

Távolról sem vállalta könnyű szívvel az önkéntes száműzetést. „Nagyon nehéz emigránsnak lenni, ha a számkivetettet nem fűti az elhagyott haza ellen füstölgő harag...” — állapítja meg 1951-ben, (Napló [1945–1957]. 147. o.) s több mint két évtizeddel később így tekint vissza a távollét hosszú időszakára: „Az elmúlt negyedszázadban ritka

volt a nap, vagy az éjszaka, amikor nem gondoltam Magyarországra: mindig szolidaritással, felelősségérzettel.” (Napló [1968–1975]. 181. o.)

Míg a regényekben olykor kísért az állóképszerűség, a *Naplónak* éppen a feszültség a lényege, a vita, melyet a polgár folytat a művésszel, az európai a magyarral, a kivándorolt egyfelől a kevéssé polgárosult régi Magyarországgal, másrészt azzal a politikai rendszerrel, amelyet nem volt hajlandó vállalni. „Akármilyen bonyolult ez a per, melyet a magyar társadalommal folytatok: mégis, föltétlenül hozzájuk tartozom, hibáik az én hibáim is, bűneik az én bűneim is. Ha elpusztulnak, együtt pusztulunk” — szögezi le 1951-ben (Napló [1945–1957]. 144. o.), és a következő évtizedekben is állandó küzdelmet folytat egy sor olyan kérdéssel, melyek egyikére sem tud választ adni.

Miért nem vett tudomást a külföld a magyar irodalomról, mi volt az oka Trianonnak és hogyan magyarázható a hazai polgárság gondolkozásmódjának visszhangtalansága a társadalomban? Az efféle talányok a *Föld, föld! ...* (1972) című emlékezők lapjain is visszatérnek. Ez a könyv azt a folyamatot követi nyomon, melynek végén Márai úgy döntött, hogy elhagyja az országot. Élesen és végérvényesen elutasítja az 1945 utáni évek változásainak irányát, de a kivándorlást is reménytelennek ábrázolja. „Vidéki származék vagyok Nyugaton, mert magyar vagyok. Egyéni sorsom alakulhat tetszetősen; ez nem változtat azon, hogy örökké csak megtűrt, eltűrt, befogadott idegen leszek itt.” (Föld, föld! ... 218. o.) Ennek a lemondásnak azért van súlya, mert aki megfogalmazza, a Nyugathoz akart tartozni, de egyúttal tisztában volt azzal, hogy a magyarság vágyakozása a Nyugat iránt történelmileg mindig hiú ábránd volt, sőt hajlott arra a véleményre, hogy a Nyugat nem is szolgált rá a csodálatra. „Néha úgy tetszett, a Nyugat közel van ... csak meg kell szólítani és felel. De igazában soha nem felelt. (...) Nyugatról jöttem vissza és orromban, idegeimben hoztam haza azt a dermesztő közönyt, ripők ellenségességet, arrogáns fölényt, amivel ez a Nyugat szemlélte Kelet-Európa sorsát.” (Uo. 248–249. o.)

Márai önámítás nélkül fejezi ki a kivándorolt tudathasadását, hiszen már azelőtt is élesen látta a hazájától távol élő ember helyzetét, mielőtt Nyugatra költözött. A második világháború után azt írta, hogy az ilyen eltávozottak „ég és föld között élnek, mozognak a kis körzetben, ahová beszorította őket a sorsuk, marják egymást, az otthont és a távot ...” (Európa elrablása, 18. o.), korábban pedig így jellemezte otthontalanságát: „Két világ között élek, egyik sem fogad el teljesen, egyikhez sincs feltétlen utam. Mit tehetek? Bele kell nyugodnom.” (Napnyugati őrjárat, 16. o.)

Polgári közösség és anarchista egyén, Nyugat és magyarság viszonya mellett még egy kettősség vonul végig Márai életművén, melynek összetevőit talán a hatalom és a civilizáció szavakkal lehet megjelölni. Itt is eldöntetlen vagyilagosságot állít föl, mégpedig nemcsak önéletrajzi köteteiben, de egyik legjobb kései regényében is.

Ez a mű, az *Ítélet Canudosban* (1970), első pillanatra olyan eszmeregényekhez hasonlít, mint Huxley későbbi korszakának szépirodalmi kísérletei közül az *After Many a Summer Dies the Swan* (1939, magyarul „És múlnak az évek” címmel adtak ki) vagy az *Island* (Sziget, 1962). A rokonság azonban látszólagos és félrevezető. Huxley művei hamis és helyes értékrendet állítanak szembe egymással, az *Ítélet* viszont függőben hagyja a szembeállítás két felének értékelését. Maga a cím is kétértelmű: egyrészt az értelem ítéletére vonatkozik a misztika s a vakhit fölött, másfelől a társadalomból kivonultak ítéletére a hatalom szervezte civilizáció fölött.

Márai ezúttal fölülelemelkedik monologikus hajlamán, ami annál is inkább figyelemre méltó, mert ugyanakkor megtartja az énformájú elbeszélést, sőt egyenesen hangsúlyozza, hogy az önéletírás megemelt, regényesített változatát veszi alapul. Egy tanú ötven év távlatából meséli el azt, miként is hallgatta ki Brazíliában, 1897. október 5-én Bittencourt marsall, a polgári demokrácia fölvilágosult híve, azt a nőt, aki kényelmes és civilizált életet hagyott maga mögött, hogy a társadalomból kivonultakhoz csatlakozzék, s elfogadja a tanítást, mely szerint „azt, ami rossz, a betegséget és a halált, nem gyógyítani kell, hanem el

kell fogadni, mert a rosszban erő van és az ember erősebb lesz a rossztól". (2. kiadás, München, 1981. 147–148. o.)

A Canudos nevű helységben összegyűlt megszállottak nem ismerik az időt és a célt, tagadják az intézményeket és az utolsó ítéletet várják. Lawrence vagy Huxley a civilizáció helyeselt bírálataként üdvözlőné az efféle hiedelmet, Márai azonban a *Napló* lapjain megfogalmazott egyik önellentmondása jegyében értelmezi a civilizáció ellenzõit: a misztika iránti bizalmatlansága kerül szembe az önrendelkezés tiszteletével. Regénye ezért több tanmesénél. Canudos lakóinak világa értelmetlennek, fölfoghatatlannak, sőt ördöginek tetszik a marsall nézőpontjából, az elbeszélő azonban mégis tanácstalanul áll vele szemben, valami titkos vonzóerőt is sejt a tőle idegen megszállottságban. A mindössze négyórányi történes során a rend erõi pokolian kegyetlennek bizonyulnak, az értelem elutasítása viszont kiirthatatlannak látszik, s a regény egésze Joseph Conrad démonikus világát idézi föl — jellemző, hogy Márai évtizedeken át, időről időre hangsúlyozta csodálatát a lengyel-angol író művészete iránt.

6. Hitetlenség

„A nem misztikus, nem is távolságtartó, de nyitott szemű, tudatos, szeretet irányította belenyugvás az egyetlen érzés, amelyet lehetetlen hamisítani.” Conrad önéletrajzi művének ez az alaptétele alighanem jelzi azt, ami közös a két író világképében. Márai is higgadt lemondással veszi tudomásul, hogy nem képes úrrá lenni az ellentmondásokon.

Nem hisz fejlődésben, mert meggyőződése, hogy minden haladás hanyatlást is von maga után. A regényei többségében kísértő állóképszerűség is összefügg azzal, hogy végső soron egyensúlyt tételez föl a világban, egymást semlegesítő mozgásokkal magyarázza a sorsot, önéletrajzi köteteinek pedig alap gondolata, hogy az idő nem teszi bölcsőbbé az embert, az öreg nem tud többet a fiatalnál. Történelemben sincs bizodalma; mélyen átéli azt a bírálatot, mellyel Nietzsche illette a célelvű történelemfölfogásokat. Megveti az 1914 előtti s 1919 utáni Magyarországon uralkodó „atyafiságos hierarchiát”, de olyan parlagiság megnyilvánulását sejt benne, mely állandóan újratermelődik. 1945 után is az „Önállósult Hivatallal” találja szemben magát, és bizonyos abban, hogy az 1948-ig bekövetkezett politikai változások sem szüntetik meg az ellentétet Hatalom és hozzáértés között, melyet hűbéri örökségnek tart, a magyar társadalom legnagyobb fogyatékoságaként jellemez.

Füves könyvének (1943) ajánlása a nagy kétkedőnek, Montaigne-nek szól s a hitetlen sztoikusoknak, akik Kosztolányihoz is oly közel álltak. Azért vonzódik hozzájuk, mert ő is képtelennek látja az életet; megítélése szerint az emberek között nincs megértés, és így ok és cél nélkül kegyetlenkednek egymással. A fönnálló, bekövetkezett helyzet lemondó tudomásulvételét hanyatlástudata indokolja; ha észrevehető különbség a *Napló* korai s későbbi részei között, akkor azt főként a megvilágosodásban lehet érezni, hogy a tevékenységét mozgató célértékek: család, haza, műveltség s hírnév egyre elérhetetlenebb ködképekké válnak. Valahányszor leír egy igazságot, általában a vele ellentétes igazságot is megfogalmazza, így leszögezi, hogy a forradalomban nem, csakis a nevelésben bízik, de rögtön hozzát teszi, hogy nem hisz az emberek erkölcsi javíthatóságában. Oszlja Rousseau első díjoni értekezésének borúlátását; ő is úgy látja, hogy a műveltség nem járult hozzá az erkölcsi fejlődéshez. Kísért az örök visszatérés, mert a világ soha nem tanul, következképp még az is kétséges, van-e a szellemi tevékenységnek önmagán túli célja. Az 1948 utáni évtizedekben azért válik a napló Márai központi műfajává, mert csakis ez a forma teszi lehetővé az írói munka értelmébe vetett hit állandó megkérdőjelezését.

Hasonló kétely jellemzi a kereszténységgel szemben tanúsított magatartását. Már az *Egy polgár vallomásaiban* tagadólagos a mérleg, amelyet e kétezer éves örökségről készít. Hálás az egyházi nevelésért, de végső soron idegen tőle a vallás, mert nem hisz lényeges vétkek, hibák helyrehozhatóságában. 1954-ben tett kijelentését — „Lehetetlen belenyu-

godni, hogy akadjon ember, aki nem hisz Istenben” — (Napló [1945—1957]. 235. o.) nem szabad félreérteni, mert ez a nyilatkozata is föloldatlan önellentmondás egyik összetevője, ellenpárját könnyű megtalálni annak hangoztatásában, hogy a művészi tevékenység nem fér össze a vallásossággal, „az író nem lehet vallásos, sem hazafias, sem szocialista, — minderről írhat, de soha nem azonosíthatja magát egyetlen ilyen illúzióval.” (Napló [1968—1975]. 223. o.). Nem véletlen, hogy katolikus neveltetése ellenére a protestáns Gide naplóját tekintette példamutatónak a maga számára, mert az ő meggyőződésében is ugyanaz a kettősség figyelhető meg, amelyet a francia író így foglalt össze: „Hitetlen vagyok. Soha nem leszek istentelen(impie)”.

Hitetlenségére éles fényt vet *Erősítő* című regénye. Ez a mű is énformájú elbeszélés, ami ismét hangsúlyozza a kapcsolatot a vele egyidejű önéletrajzi művekkel. Hőse karmelita szerzetes, akit Avilából Rómába küldenek, hogy erősödjék a hite. A Szent Városban megismeri az inkvizíció munkáját, beszél Giordano Brunóval kivégzése előtt, majd félúton hazafelé, Genfben — látva Kálvin rémuralmát — úgy dönt, nem tér vissza Spanyolországba. Erről értesíti egy társát, s mi ezt a szellemi végrendeletszerű beszámolóját olvassuk.

A fikatív levelet lábjegyzetek egészítik ki, amelyek a XX. századra vonatkoznak, azt sugallván, hogy a történelem inkább körforgáshoz, mintsem valamilyen irányba haladó fejlődéshez hasonlít, s egyúttal arra engednek következtetni, hogy az *Erősítő* közelebb áll a célzatosan megírt példázathoz, mint az *Ítélet Canudosban*. Az inkvizíció szelleme megköveteli, hogy még a gyerekek és a szülők is kémkedjenek egymásra, vagyis minden emberi kapcsolatot kitoról. A hangsúly nem is elveken, de magán az üldözésen van. „Mindenki gyanús, aki nem üldözi tevékenyen az ellenséget” (*Erősítő*, 1975., 42. o.) és kizárólag hatalmi kérdés, ki számít hívőnek és ki az eretnek.

Ismét egy tudati állapot leírását kapjuk, akár a majd fél évszázaddal korábban írt *Zenidülőkben*, ami ismét azt a föltevésünket erősíti meg, hogy Márai regényei — néhány kivételt leszámítva — könnyűszerrel levezethetők önéletrajzi műveiből. Az *Erősítő* is példával szemlélte a *Napló*ban visszatérő tételt hatalom és hozzáértés, indulat és értelem ellentétéről. A hatalomná szerveződő eszme Márai szerint mindig megszünteti önmagát, mert a hatalmat nem lehet összeegyeztetni az értelemmel. Tudás és hit az ő szemében kizárja egymást, a szerves kultúrát nemcsak a forradalommal, de bármiféle megváltással is ellentétesnek véli. Ez teszi érthetővé egyik kivételesen heves kifakadását: „Valahányszor azt hallom, vagy olvasom: -Isten annyira szerette az embereket, hogy egyszülött Fiát adta a világ megváltására- — indulat és ellenézés tölt el.” (Napló [1968—1975]. 142. o.)

Nihilista művész abban az értelemben, ahogyan Nietzsche használta a szót. „Ich habe mich oft gefragt und keine Antwort gefunden / woher, das Gute und das Sanfte kommt / weiss es auch heute nicht und muss nun gehen” — idézte a XX. századnak talán legnagyobb hitetlen lírikusát, Gottfried Benn, akinek verseiből már korán fordított. Önéletrajzi művei tanúsítják, hogy az ő nihilizmusa sem volt kevésbé megszenvedett. Az *Európa elrablásától* a *Napló* legutóbbi kötetéig rendkívül keményen állt szembe „a Semmi jéghideg fuvalatával”, higgadtan vett tudomást arról, hogy nincs megérkezés. Azért is érezte legközelebb magához az önéletrajzi műfajokat, mert úgy vélte, az önéletrajzi én léte csak megszakad, míg a regényhős sorsa beteljesedik és így célképzetet sugall, amelyet ő hamisnak ítélt. Minden történelembőlceletben rejtett hittant gyanított, és sem Istenben, sem Természetben nem tudott hinni. Az elvesztett hit nyomán keletkezett űrt az emberi alkotó tevékenységgel próbálta kitölteni, benne kereste a nihilizmuson túli értékrendszer esetleges alapját. „Csak egyféle -szabadság- van — állította —: az alkotó ember akarata, amikor munkája fölé hajol.” (Napló [1945—1957]. 27. o.) Hét évtizedes pályafutása során ehhez az eszményéhez igyekezett hű maradni, azáltal, hogy rendkívüli következetességgel gazdagította a magyar nyelv árnyalatainak körét. Némely művei valószínűleg mulandó hatásúnak bizonyulnak, de legjobb művészi teljesítményei a magyar prózairás élvonalába emelik, kínzó önellentmondásokat kegyetlenül megfogalmazó önéletrajzi műveinek sora és rendkívül következetes értékrendet képviselő életműve mint egész pedig olyan örökséget jelent, melynek alapos mérlegelése nélkül aligha lehet fönntartani a magyar irodalom, sőt művelődés folytonosságát.